

УДК: 159.922.26:37.018.3-027.553:364.64

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖОСОБИСТІСНИХ
СТОСУНКІВ МІЖ ВИХОВАНЦЯМИ-ПІДЛІТКАМИ ТА БАТЬКАМИ-
ВИХОВАТЕЛЯМИ В УМОВАХ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ
СІМЕЙНОГО ТИПУ**

Чистяк О.В.

**доцент кафедри практичної психології факультету педагогіки і
психології Національного педагогічного університету імені**

М.П. Драгоманова

orcid.org/0000-0003-4583-4933

У статті розкрито зміст та структуру поняття «міжособистісні стосунки», з'ясовано роль дитячих будинків сімейного типу у соціальному вихованні підлітків. Презентовано особливості розвитку міжособистісних стосунків між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями в умовах дитячого будинку сімейного типу у вигляді характеристики етапів їх розвитку. Особливу увагу приділено характеристиці міжособистісного сприйняття як складової поведінкового компоненту. З'ясовано сутність та роль дружби у міжособистісних стосунках між вихователями та підлітками. Розкрито сутність поняття «культура міжособистісних стосунків дорослого з вихованцем» як вершина розвитку вказаних стосунків. Доведено, що результативність розвитку міжособистісних стосунків між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями впливатиме на ефективність спільної діяльності. Охарактеризовано ознаки такої діяльності.

Ключові слова: батьки-вихователі, вихованці-підлітки, дитячий будинок сімейного типу, комунікація, міжособистісні стосунки, культура міжособистісних стосунків дорослого з вихованцем.

Чистяк О.В. Психологические особенности развития межличностных отношений между воспитанниками-подростками и родителями в условиях детского дома семейного типа.

В статье раскрыто содержание и структуру понятия «межличностные отношения», рассмотрена роль детских домов семейного типа в социальном воспитании подростков. Представлены особенности развития межличностных отношений между воспитанниками-подростками и родителями-воспитателями в условиях детского дома семейного типа в виде характеристики этапов их развития. Особое внимание уделено характеристике межличностного восприятия как составляющей поведенческого компонента. Выяснено сущность и роль дружбы в межличностных отношениях между воспитателями и подростками. Раскрыта сущность понятия «культура межличностных отношений взрослого с воспитанником» как вершина развития указанных отношений. Доказано, что результативность развития межличностных отношений между воспитанниками-подростками и родителями-воспитателями будет влиять на эффективность совместной деятельности. Охарактеризованы признаки такой деятельности.

Ключевые слова: *родители-воспитатели, воспитанники-подростки, детский дом семейного типа, коммуникация, межличностные отношения, культура межличностных отношений взрослого с воспитанником.*

Chystiak O. Psychological features of interpersonal relationships between pupils, teenagers and parents under foster family homes.

The article reveals the content and structure of the concept of "interpersonal relationships", considers the role of family type homes in the social education of adolescents. The peculiarities of development of interpersonal relations between children of teenage and foster parents in the orphanage of family type in the form of characteristics of the stages of their development. Special attention is paid to the interpersonal perception as a component of a behavioral component. Clarified the nature and role of friendship in interpersonal relationships between caregivers and adolescents. The essence of the notion "culture of interpersonal relations of adults with children" as the pinnacle of development of these relations. It is proved that the effectiveness of the development of the interpersonal relations between

children of teenage and foster parents to influence the effectiveness of joint activities. Characterized by signs of such activity.

Key words: *parents, educators, students and adolescents, children's home of family type, communication, interpersonal relationships, culture, interpersonal relationships with adult inmates.*

Постановка проблеми. Проблема міжособистісних стосунків в сучасній психологічній науці є однією з найактуальніших. Міжособистісні стосунки супроводжують особистість на протязі всього життя: від раннього дитинства, аж до кінця життя. Враховуючи тему нашого дослідження, в соціалізації вихованців дитячих будинків сімейного типу саме міжособистісні стосунки з батьками-вихователями є надзвичайно важливими, оскільки від них залежить психологічний стан, що сприятиме вихованню та адаптації підлітка до дорослого самостійного життя в соціумі. Дуже важливо батькам-вихователям побудувати правильну комунікативну стратегію, оскільки за її ефективної реалізації буде відбуватися позитивна динаміка міжособистісних стосунків між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням даного питання займалися Л. Кузьменко, І. Пеша, Г. Бевз, О. Смуk, Н. Ченбай, Ю. Ілляшенко, які вказують, що однією із переваг виховання в ДБСТ є те, що діти – сироти та діти, позбавлені батьківського піклування знаходять родинне середовище, опіку батьків та рідних, що є однією з умов для гармонійного та повноцінного розвитку. На розвиток особистості дитини в такому інституційному закладі впливають міжособистісні стосунки, в які вона вступає під впливом оточення.

О. Лазурський один із перших, хто дав психологічну характеристику принципам організації міжособистісних стосунків. Міжособистісні стосунки він визначає як внутрішні переживання, так і зовнішні дії, вибіркового характеру яких вказує на індивідуальну своєрідність кожної конкретної особистості.

Теорію О. Лазурського продовжив вивчати В. Мясищев, який став автором концепції стосунків. Учений одним із перших розмежував внутрішнє та зовнішнє у міжособистісних стосунках, вказуючи на можливість їх неузгодженості.

Проте, у науковій літературі залишається не вивченою проблема міжособистісних стосунків вихованців дитячого будинку сімейного типу. Соціальна значущість та недостатня розробленість теоретичних та практичних засад вище зазначеної проблеми і зумовили вибір теми статті.

Формулювання мети статті полягає у розкритті змісту та структури поняття «міжособистісні стосунки» та презентації психологічних особливостей їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з аналізу життєдіяльності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, можна стверджувати, що сім'я в Україні, безперечно, є пріоритетною формою виховання. У той же час збільшується кількість дітей, над якими немає можливості встановити опіку або направити їх на усиновлення. Такі діти і надалі потрапляють до державних закладів: будинків дитини, дитячих будинків, шкіл-інтернатів. Сучасна система опіки над дітьми-сиротами має поєднувати два напрями: реорганізацію інтернатних установ та поширення форм сімейної опіки [4].

Для вирішення вище зазначеної проблеми все частіше держава підтримує створення дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ). Саме в ДБСТ вихованцям надають альтернативне сімейне виховання, а міжособистісні зв'язки підлітка з вихованцями і батьками-вихователями є його базою.

Отже, проаналізуємо зміст поняття «міжособистісні стосунки».

У науковій літературі міжособистісні стосунки тлумачать як:

– безпосередні зв'язки й стосунки, що складаються в реальному житті між живими індивідами, які мислять і відчують. Інакшими словами – це стосунки реальних людей у їхньому реальному спілкуванні [2, с. 195];

– специфічний вид ставлення людини до людини, який надає можливість безпосереднього (чи опосередкованого технічними засобами) одночасного чи відтермінованого особистісного ставлення у відповідь [9, с. 37];

– психологічні стосунки, що ґрунтуються на взаємній готовності суб'єктів до певного типу неформальної взаємодії й спілкування, супроводжуються почуттям симпатії – антипатії та можуть бути оцінними й дієвими, тобто реалізуватися у взаємодії [11].

Розгляд будь-якого психологічного феномену передбачає дослідження його структури. У цьому контексті ми виходимо з позиції Б. Ломова, який запропонував досліджувати структуру спілкування (міжособистісної взаємодії) щонайменше на трьох рівнях: макрорівні (сукупність усіх міжособистісних взаємодій, у які вступає особистість), мезорівні (динаміка визначеної взаємодії) та мікрорівні (дослідження узгоджених актів, які утворюють та забезпечують міжособистісну взаємодію). Очевидно, що кожен із виділених дослідником рівнів має свої особливості, закономірності, механізми, власну структуру, динаміку, ієрархію тощо [12, с. 271–274].

Взявши за основу дослідження О. Митника, спрямовані на розкриття змісту та структури продуктивного спілкування між вчителем та учнями [13; 14], нами запропоновано структуру міжособистісних стосунків, яка складається з таких компонентів: когнітивного (гностичного), емоційного (афективного) і практичного (поведінкового) [6]. Розкриємо їх зміст.

Когнітивний компонент міжособистісних стосунків включає в себе всі психічні процеси: відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, уяву. Особистість, що взаємодіє з іншими людьми за допомогою цих процесів пізнає індивідуально-психологічні особливості партнерів по спільній діяльності. Під впливом особливостей взаємних сприйнять складаються і взаєморозуміння, і взаємини. Найбільш істотними характеристиками взаєморозуміння є його адекватність та ідентифікація. Емоційний компонент стосунків висловлює позитивні або негативні переживання, що виникають у

людини під впливом індивідуально-психологічних особливостей інших людей. Це можуть бути симпатії чи антипатії, задоволеність собою, партнером, роботою тощо [9].

Емоційна ідентифікація проявляється в ототожненні двох суб'єктів один з одним і супроводжується симпатією – емоційним відгуком на переживання іншого, співпереживанням і співчуттям. Емоційний компонент виконує основну регулюючу функцію при неофіційних взаєминах.

Провідну роль у регулюванні стосунків грає поведінковий компонент. Він включає невербальні засоби спілкування і дії, що виражають стосунки даної людини до інших людей, до групи в цілому.

На нашу думку, підґрунтям поведінкового компонента є міжособистісне сприйняття. Підтвердженням цього є дослідження А.Бодальова [1, с. 115], який зазначає його складові:

- емпатія – спосіб психологічного аналізу, що дозволяє проникнути, співпереживати в емоційні стани осіб;

- рефлексія – спосіб уявної оцінки людиною своєї позиції і позиції іншої людини, ходу її думок, її найближчих і перспективних планів. Повнота уявлень людини про саму себе в значній мірі визначається багатством її уявлень про інших людей, широтою і різноманітністю її соціальних контактів;

- атракція – особлива форма пізнання іншої людини, яка основана на формуванні по відношенню до неї стійкого позитивного почуття. Партнер по спілкуванню розуміється краще, якщо відчуває симпатію, дружнє ставлення.

Саме питання міжособистісного сприйняття, як зазначають Р. Кричевський та Є. Дубовська [3, с. 189], розглядається в психології в декількох площинах. Одна з них – розгляд міжособистісного сприйняття як первинного структурного компонента міжособистісних стосунків, що помітно впливає на його подальший розвиток. Витоки цього напрямку йдуть від робіт О. Бодальова [1, с. 25].

Інший напрямок вивчення перцептивного аспекту міжособистісних стосунків пов'язаний зі зверненням до групового контексту: йдеться про з'ясування ролі міжособистісного сприйняття в груповому процесі. Хоча роботи цього напрямку досить різноманітні за вирішуваним їх авторами специфічним завданням, в більшості своїй вони в тій чи іншій мірі відповідають на питання щодо впливу групової діяльності на міжособистісне сприйняття. У руслі цього напрямку з'явилося питання наявності групової діяльності та впливу успішності її виконання на міжособистісне сприйняття. О. Донцов [5, с. 168], А. Петровський [17, с. 15] виявили сукупність детермінант міжособистісного сприйняття. Саме поведінковий компонент міжособистісних стосунків впливає на:

- ефективність спільної діяльності;
- форми організації спільної діяльності;
- співвідношення групового й особистісного характеру у спільній діяльності.

Презентуємо особливості міжособистісних стосунків між батьками вихователями та вихованцями-підлітками в умовах дитячого будинку сімейного типу у вигляді характеристики етапів їх розвитку.

Отже, перший етап міжособистісних стосунків між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями в умовах будинку сімейного типу багато в чому обумовлений міжособистісним сприйняттям і його закономірностями. На цьому етапі формуються базові взаємини, які в більшій мірі відповідають побутовим домашнім стосунками. Наприклад, надання вихованцю відповідних домашніх обов'язків, або погодження меню, яке б йому сподобалося.

Другий етап – виникнення міжособистісних стосунків між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями в умовах будинку сімейного типу, формування внутрішнього ставлення людей один до одного на раціональному і емоційному рівнях. Раціональний рівень являє собою сприйняття взаємодіючими людьми переваг і недоліків один одного.

На цьому етапі вихованці і вихователі вже більшою мірою розуміють характери один одного, їх звички, психологічний стан в різних ситуаціях.

На емоційному рівні виникають відповідні переживання, емоційний відгук тощо.

Наприклад, вихователі бачать як поводить себе вихованець у дружлюбній сімейній обстановці, і навпаки – при виникненні ситуацій, коли йому роблять зауваження. В свою чергу вихованець також може спостерігати поведінку та реакцію батька-вихователя, коли перший порушить встановлені сімейні правила тощо.

Ще більш тісні стосунки між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями в умовах будинку сімейного типу, засновані на довірі, прихильності, спільності інтересів і їх прийнято називати дружбою [7].

У дослідженні дружніх (довірчих) стосунків найбільші результати отримані І. Коном, Н. Обозовим, Є. Ільїним. На думку І. Кона, дружні стосунки завжди мають спільний предметний зміст – спільність інтересів, цілей діяльності, в ім'я якої друзі з'єднуються (об'єднуються), і одночасно припускають взаємну прихильність [10].

Незважаючи на схожість поглядів, надання емоційної і діяльнісної підтримки один одному, між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями в умовах будинку сімейного типу можуть існувати і певні розбіжності. Можна виділити утилітарну (інструментально-ділову, практично-дієву) і емоційно-експресивну (емоційно-сповідальну) дружбу. Дружні стосунки проявляються в різній формі: від міжособистісної симпатії до взаємної потреби в спілкуванні. Такі стосунки можуть розвиватися як в офіційній обстановці, так і в неофіційній. Дружні стосунки, в порівнянні з товариськими, характеризуються більшою глибиною і довірливістю [10]. Друзі відверто обговорюють один з одним багато аспектів своєї життєдіяльності.

Сама наявність одного допомагає відчути свою потрібність комусь, впевненість у собі та своїх силах. Друг – джерело високої самоповаги, бо від

нього чекають (і часто отримують) оцінку своїх якостей, вчинків, особистості в цілому, що набагато важливіше оцінок інших людей.

Дружба – свідцтво емоційної зрілості людини, її здатності до подолання власного егоїзму, прийняттю позиції іншого. Уміння дружити створює навколо людини захисне поле стосунків зацікавлених і симпатиків, посилюючи почуття захищеності і єдності зі світом [16].

Саме між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями в умовах будинку сімейного типу міжособистісні взаємини можуть спрямовуватися на досягнення дружби, оскільки при почутті дружелюбності і доброзичливості особистість може повноцінно розвиватися.

Третій етап – звернення людей один до одного як форма прояву внутрішнього ставлення. Слід враховувати, що ставлення як внутрішнє утримання і поведження і як зовнішня форма його вираження не завжди збігаються [15, с. 101].

На цьому етапі можлива повна комунікація і взаєморозуміння. Так, вихованці і батьки-вихователі можуть надати один одному зауваження, і вони будуть сприйняті позитивно і повчально. Також вихователі зможуть допомогти вихованцям у різних життєвих ситуаціях щодо однолітків.

Саме на третьому етапі формується культура міжособистісних стосунків дорослого з вихованцем. Доброзичливість, любов і уважне ставлення дорослого до вихованця дозволяє закласти основи сприятливого прогнозу у становленні особистості вихованця. Вихователь показує свою любов до нього через доброзичливий «контакт очей» і активне слухання. Відомий американський психіатр Росс Кемпбелл приділяє багато уваги способам висловлювання батьківської любові до дітей. Він пише: «Способи вираження любові до дитини можна класифікувати за чотирма типами: контакт очей, фізичний контакт, пильну увагу і дисципліна [8, с. 39].

Варто зауважити, що ніщо так не зближує людей, як спільні інтереси та спільна діяльність. Пропонуємо батькам-вихователям здійснювати пошук конкретного завдання для підлітка-вихованця. При цьому до кожного

вихованця слід підходити індивідуально, щоб завдання було цікавим, щоб кожний вихованець зрозумів необхідність, значущість запропонованого завдання.

Отже, описані вище три етапи і є психологічними особливостями розвитку міжособистісних стосунків між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями в умовах дитячого будинку сімейного типу.

Висновки і перспективи наукових пошуків. Результативність розвитку міжособистісних стосунків між вихованцями-підлітками та батьками-вихователями впливатиме на ефективність спільної діяльності, яка буде ґрунтуватися на активній взаємодії вихованців та батьків-вихователів. Ознаками цієї взаємодії є:

- 1) єдність мети, мотивів;
- 2) загальний творчий настрій, який впливатиме на прийняття оригінальних рішень;
- 3) культура міжособистісних стосунків, яка виражена у проявах толерантності, поваги один до одного.

Література

1. Бодалев А.А. Личность и общение: избранные труды. Москва : Просвещение, 2003. 274 с.
2. Васянович Г.П. Педагогічна етика : навч. посіб. Львів : «Норма», 2005. 344 с.
3. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / под ред. Д.Б. Эльконина, Т.В. Драгуновой. Москва : Просвещение, 1967. 360 с.
4. Доля І.М. Дитячі будинки сімейного типу: механізм подолання соціального сирітства в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №2 (11). С. 195–199.
5. Донцов А.И. Психология коллектива. Москва : Изд-во Московского ун-та, 2003 174 с.

6. Журавльова Л.П., Коломієць Т.В. Структурно-динамічна модель міжособистісної взаємодії. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2013. Т. 18, Вип. 22(2). С. 17–24.
7. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. Санкт Петербург : Питер, 2009. 576 с.
8. Кэмпбелл Р. Как на самом деле любить детей. Москва : Знание, 1992. 187 с.
9. Коломинский Я.Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах: учеб. пособ. для психологов, педагогов, социологов. Москва : АСТ, 2010. 446 с.
10. Кон И.С. Дружба. Этико-психологический очерк. Москва : Политиздат, 1980. 164 с.
11. Лепихова, Л.А. Міжособистісні стосунки. *Психологія особистості: Словник-довідник* / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. С. 71–72.
12. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва, 1984. 444 с.
13. Митник О.Я. Становлення продуктивного характеру особистості молодшого школяра у процесі навчання. *Початкова школа*. 1999. № 7. С. 19–21.
14. Митник О.Я. Становлення продуктивного характеру особистості молодшого школяра у процесі навчання. *Початкова школа*. 1999. № 9. С. 14–18.
15. Мудрик А.В. Социальная педагогика / под. ред. В.А. Сластёнина. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 200 с.
16. Нартова-Бочавер С.К. Психология личности и межличностных отношений. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 369.
17. Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. Москва : Просвещение, 1978. 175 с.

References

1. Bodalev, A.A. (2003). *Lichnost i obshheniye [Personality and Communication]*. Moskow : Prosveshchenie. 274 p. [in Russian].
2. Vasyanovych, G.P. (2005). *Pedagogichna etyka [Pedagogical ethics]*. L`viv : «Norma». 344 p. [in Ukrainian].
3. Elkonin, D.B., Dragunova, T.V. (Eds.). (1967). *Vozrastnye i individualnye osobennosti mladshih podrostkov [Age and individual characteristics of younger adolescents]*. Moskow : Prosveshchenye. 360 p. [in Russian].
4. Dolia, I.M. (2009). Dytiachi budynky simeinoho typu: mekhanizm podolannia sotsialnoho syrytstva v Ukraini [Family-type orphanages: a mechanism for overcoming social orphanhood in Ukraine]. *Stratehichni priorytety – Strategic priorities*, 2(11), 195–199. [in Ukrainian].
5. Dontsov, A.I. (2003). *Psihologiya kollektiva [Team psychology]*. Moskow : Izd-vo Moskovskogo un-ta. 174 p. [in Russian].
6. Zhuravlova, L.P. (2013). Strukturno-dynamichna model mizhosobystisnoi vzaiemodii [Structural-dynamic model of interpersonal interaction]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Psykhologia – Bulletin of the Odessa National University. Psychology*. (Vol. 18, issue 22(2), (pp. 17–24). [in Ukrainian].
7. Ilin, E. P. (2009). *Psihologiya obsheniya i mezhlichnostnyh otnoshenyi [Psychology of communication and interpersonal relationships]*. St. Petersburg : Piter. 576 p. [in Russian].
8. Kempbell, R. (1992). *Kak na samom dele lubit detei [How to really love children]*. Moskow : Znanie. 187 p. [in Russian].
9. Kolomynskiy, Ya.L. (2010). *Socialnaya psihologiya vzaimootnoshenij v malyykh gruppah [Social psychology of relationships in small groups]*. Moskow : AST. 446 p. [in Russian].
10. Kon, I.S. (1980). *Druzhba. Etiko-psihologicheskyy ocherk [Ethical and psychological essay]*. Moskow : Politizdat. 164 p. [in Russian]

11. Lepykhova, L.A. (2001). Міжособистісні стосунки [Interpersonal relationships]. *Personality Psychology: Handbook*. P. P Hornostai, T.M. Tytarenko (Eds.). Kyiv : Ruta. P. 71–72. [in Ukrainian].
12. Lomov, B.F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii* [Methodological and theoretical problems of psychology]. Moskow. 444 p. [in Russian]
13. Mytnyk, O.Ya. (1999). Stanovlennia produktyvnoho kharakteru osobystosti molodshoho shkoliara u protsesi navchannia [Becoming a productive character of the younger student's personality in the learning process]. *Pochatkova shkola – Elementary School*, 7. 19–21. [in Ukrainian].
14. Mytnyk O.Ya. (1999). Stanovlennia produktyvnoho kharakteru osobystosti molodshoho shkoliara u protsesi navchannia [Becoming a productive character of the younger student's personality in the learning process]. *Pochatkova shkola – Elementary School*, 9, 14–18. [in Ukrainian].
15. Mudrik, A.V. (2003). *Socialnaya pedagogika* [Social pedagogy]. V.A. Slastyonin (Ed.). Moskow : Izdatelskij centr «Akademiya» 200 p. [in Russian].
16. Nartova-Bochaver, S. K. (2001). *Psihologiya lichnosti i mezhlichnostnyh otnoshenyi* [Psychology of personality and interpersonal relationships]. Moskow : EKSMO-Press. P. 369. [in Russian].
17. Petrovskiy, A.V., Shpalinskiy, V.V. (1978). *Socialnaya psihologiya kollektiva* [Social psychology of the team]. Moskow : Prosveshenie. 175 p. [in Russian].